

Analysis of Abū Sa‘īd Abū'l-Khayr’s Assemblies of Preaching*

Elham Ganjkarimi¹

Abstract

1. Introduction

One effective approach for spreading and disseminating the teachings of Sufism is to spread the sermons, guidance, and valuable insights of Sufi elders and masters. These teachings were traditionally imparted through lectures and presentations delivered from pulpits and tribunes in the discussion circles attended by students, seekers, disciples, and supporters. Known as “assemblies of preaching”, these sessions and study circles are a form of written lecture characterized by a conversational and rhetorical tone, and serve as a platform for the transmission of advice, admonition, and sermons at the behest of the sheikh and mentor, or at the request of the people and followers.

Shaykh Abū Sa‘īd Abū'l-Khayr (d. 440 AH) diligently embarked on the task of mentoring and guiding seekers and followers after overcoming numerous challenges. His preaching sessions garnered

* **Article history:**

Received: 18 August 2023

Received in revised form 07 October 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature

Year 26, No. 54, Fall and Winter 2024

Accepted: 09 November 2023

Published online: 18 December 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. PhD in Persian Language and Literature from Ferdowsi University of Mashhad, Iran. Adjunct Professor of Persian Language and Literature at Shahid Bahonar University of Kerman, Iran. Email: elham.ganjkarimi@yahoo.com.

significant popularity among enthusiasts. Owing to his profound expertise in Qur'anic exegesis, hadith, jurisprudence, and literature, his sermons were enriched with in-depth discussions on these subjects. Additionally, his discerning intellect, eloquence, and engaging discourse captivated the audience in attendance.

2. Methodology

This study aims to explore Abū Sa'īd Abū'l-Khayr's assemblies of preaching, their quality of organization, and the rhetorical language used in them. It also examines the topics and issues raised in these assemblies.

This study aims to familiarize the audience with the content and style of the assemblies, the use of rhetorical techniques, the teachings and circumstances of Abū Sa'īd Abū'l-Khayr in these gatherings, and the variations in the conduct of these assemblies. This study will serve as a resource for those interested in Sufi traditions, the history of Sufism, particularly in the realm of Sufi gatherings and mystical prose.

This study provides an in-depth analysis of the assemblies of Abū Sa'īd Abū'l-Khayr, drawing from the works of "The States and Sayings of Abū Sa'īd Abū'l-Khayr" and "Asrar al-Tawhid fī Maghamat al-Sheikh Abū Sa'īd". The motivations behind Abu Sa'id's preaching assemblies, the structure of his lectures, and the emotional and intellectual content of the assemblies are all explored, with reference to specific examples. Additionally, the article examines Abu Sa'id's inner states and those of his audience, as well as the stylistic elements of his lectures, including tone, expression, and rhetorical devices.

3. Discussion

The primary objective of Abū Sa'īd's assemblies and lectures was to steer individuals away from wrongdoing and towards virtuous behavior, with a focus on cultivating a deeper connection with God. These assemblies served as a platform for imparting guidance and counsel, with a central emphasis on combating inner desires and

hypocrisy. The central theme of his teachings in these assemblies was the struggle against the ego and its desires, and avoiding hypocrisy.

One of the inner states of Abu Sa'id in the assemblies of preaching can be referred to his numerous and amazing mind-readings that led to inner transformation and the elimination of many of the enmity of deniers, opponents, and claimants.

Abū Saʿīd Abū al-Khayr used the ornaments of rhetoric in his assemblies in order to make his lecture more beautiful and appealing to the audience. These ornaments included the use of Quranic verses, hadiths, sayings of the great Persian and Arabic poetry, proverbs, and anecdotes. Studies of Abu Sa'id's personality, beliefs, and thoughts have shown that he did not feel obligated to preach the sharia in his assemblies. However, he was always attentive to the esoteric and mystical meanings of Quranic verses and stories, and he often expressed these meanings in a subtle way. In some of his assemblies, Abū Saʿīd even used love poems to interpret Quranic verses.

Abu Sa'id used Persian and Arabic proverbs in his lectures in a beautiful way, and he used folk tales or stories from his own life and history that had a wisdom-like and instructive aspect, in order to educate and train his disciples and those present in the assembly.

The tone of Abu Sa'id's lectures in his assemblies was both authoritative and reflective of the common conversational style of his era. His language possessed a unique power and strength, often imbued with the essence of the moment and a sense of profound maturity, despite its apparent simplicity. While it may be challenging to unite these qualities, Abu Sa'id's lecture was notably characterized by its simplicity and depth. Additionally, the original Nishapuri dialect occasionally emerged in his assembly speeches, enhancing the allure of his sermons. Abu Sa'id employed subtle, natural, and at times colloquial language, demonstrating extraordinary skill in his use of words and their cadence. This adept linguistic approach captivated his audience, drawing them into his speeches and sermons.

The use of beautiful and pleasant combinations in lectures is also one of the linguistic characteristics of Abū Saʿīd Abū al-Khayr during the assembly. Abū Saʿīd, with the variety of words and mastery in the correct and appropriate selection of them, and the use of short sentences and adherence to brevity and conciseness, has left no room for the entry of inappropriate synonyms in speech. Thus, in expressing the purpose, the side of the word did not break down the meaning, and rhetoric and rhetoric did not prevail over his gatherings, and by observing brevity and conciseness in speech and avoiding prolixity, he quickly achieved his goal, which is the impact of sermons on the audience and forcing them to think and ultimately return them to righteousness and salvation.

4. Conclusion

Upon examining various aspects of Abū Saʿīd Abū al-Khayr's assemblies, it becomes evident that he articulated his educational and mystical ideas in an imperative, yet conversational, manner, employing a diverse range of words and beautiful language combinations typical of his era. Furthermore, in these gatherings, he imparted his Sufi teachings to his disciples through the use of verses, hadiths, Persian and Arabic poems, renowned and lesser-known, as well as through the incorporation of Persian and Arabic aphorisms, parables, proverbs, and stories.

Keywords: Sufism, Assemblies, Abū Saʿīd Abū al-Khayr, Persian prose.

How to cite: Ganjkarimi, Elham., (2024). An Analysis of Abū Saʿīd Abū'l-Khayr's Assemblies of Preaching. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 26(54), 237-266. <http://doi.org/10.22103/JLL.2023.22049.3083>

References

Abi al-Khayr, A. S. (2006). *Savoring the Taste of Time (Ancient and Modern Stations of Abū Saʿīd Abū al-Khayr)* Edited by M. R. Shafiei Kadkani. Tehran: Sokhan. (in Persian)

- Aburuh, J. D. (2005). *The States and Words of Abu Sa'id Abi al-Khayr*. Edited by M. R. Shafiei Kadkani. Tehran: Sokhan. (in Persian)
- Barzegar, H. (2001). Abū Sa'īd Abū al-Khayr, *Encyclopedia of Persian Literature* (2nd ed). pp 40-42. Tehran: Farhang va Ershad Islami Publications. (in Persian)
- Damadi, S. M. (1988). *Abū Sa'īd 's Letter*. Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)
- Doroudian, V. (2001). "The Mysteries of Unification". *Encyclopedia of Persian Literature* (2nd ed). pp. 101-102. Tehran: Islamic Culture and Guidance Publications. (in Persian)
- Fazel, A. (2001). "A New Look at Sufi Educational Prose". In B. Khorramshahi & J. Jahanbakhsh, *A Letter of Mohagheh*. pp 952-995. Tehran: Sina Negar Publications. (in Persian)
- Mayer, F. (1999). *Abū Sa'īd Abū al-Khayr (Reality and Myth)*. Translated by M. Babiverdi. Tehran: Nashr Daneshgahi. (in Persian)
- Motahari, M. (2004). *Ten Lectures* (20th ed). Tehran: Sadra. (in Persian)
- Muhammad ibn Monavar. (1987). *The Mysteries of Unification in the States of Sheikh Abū Sa'īd*. Edited by M. Shafiei Kadkani. Tehran: Agah. (in Persian)
- Pourjavadi, N. (2001). "The Spiritual Delights of the Qur'an in the Gatherings of Saif al-Din Bakhshi". *Maaref Journal*, 1, pp 3-24. (in Persian)
- Rastegar Fasaee, M. (2001). *Various Types of Persian Prose*. Tehran: Samt. (in Persian)
- Safa, Z. (2002). *History of Iranian Literature* (15th ed.). Tehran: Ferdows. (in Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (1987). *Introduction to The Mysteries of Unification*. Edited by Mohammad ibn Manur. The Mysteries of Unification in the States of Sheikh Abu Sa'id. (in Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (2005). *Introduction to the States and Statements of Abū Sa'īd Abū al-Khayr*. Edited by Jamal al-Din Aburuh, The States and Statements of Abu Sa'id Abi al-Khayr. (in Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (2006). *Introduction to Savoring the Taste of Time (Ancient and Modern Stations of Abū Sa'īd Abū al-Khayr)*. Tehran: Sokhan. (in Persian)
- The Holy Quran. Translated by M. Alahi Ghomshei. (in Persian)
- Yousefi, G. (1991). *Meeting with the Men of letters* (3rd ed.). Tehran: Elmi. (in Persian)

- Zarrinkoub, A. (1963). *The Value of Sufi Heritage*. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Zarrinkoub, A. (2001). *Exploring Iranian Sufism* (2nd ed.). Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Zarrinkoub, A. (2004). *Iranian Sufism in Historical Perspective*. Translated by M. Kiyani. Tehran: Sokhan. (in Persian)

بررسی و تحلیل مجالس و عظم شیخ ابوسعید ابی‌الخیر*

الهام گنج‌کریمی^۱

چکیده

یکی از راه‌های پخش و اشاعه تعالیم صوفیه، گسترش مواعظ، اندرزها و توصیه‌های گران‌بهای پیران و مشایخ تصوف است که بر منابر و کرسی‌ها و حلقه‌های بحث و درس با حضور شاگردان، طالبان، مریدان و هواداران تشکیل می‌شود، و به صورت ملفوظات و تقریرات بیان می‌گردد. به این گونه جلسات و حلقه‌های بحث و درس صوفیان که نوعی سخنرانی مکتوب با لحن گفتاری و خطابی توأم با پند، اندرز و موعظه است و برحسب اشاره شیخ و مراد و یا به استدعای مردم و مریدان تشکیل می‌گردد، مجلس و عظم می‌گویند.

در این مقاله سعی شده است ابعاد مختلف مجالس شیخ ابوسعید ابی‌الخیر بر اساس کتاب‌های حالات و سخنان ابوسعید ابی‌الخیر (جمال‌الدین ابوروح) و اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابی‌سعید (محمد بن منور)، که در این زمینه بسیار حکایت کرده‌اند، مورد بحث و بررسی قرار گیرد. همچنین انگیزه‌های شیخ ابوسعید برای برگزاری مجالس و عظم، نحوه آغاز و ختم سخن، حالات درونی ابوسعید و حاضران در مجالس، محتوای مجالس، زینت‌های سخنوری، طرز بیان و لحن سخن (شامل لحن‌های آمرانه، خطابی، طنزآمیز و...) با ذکر شاهد مثال‌های متعدد تحلیل می‌شود.

از این بررسی مشخص می‌شود که ابوسعید ابی‌الخیر قسمت عمده اندیشه‌های تربیتی و نظریات عرفانی خود را در ضمن مجلس‌گویی‌ها با لحنی خطابی و آمرانه ولی نزدیک به شیوه معمول

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۵ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۱۸

DOI: 10.22103/JLL.2023.22049.3083
نشریه نشر پژوهی ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۲۶۶-۲۳۷

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسنده گان

۱. دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مدرس مدعو گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان.

رایانامه: elham.ganjkarimi@yahoo.com

محاورة مردم عصر خود و با تنوع واژگان و ترکیبات زیبا و دلنشین بیان داشته است. همچنین تعالیم صوفیانه خود را با استفاده از آیات و احادیث و به کاربردن اشعار فارسی و عربی اعم از مشهور و غیر مشهور، کلمات قصار فارسی و عربی، تمثیل‌ها، ضرب‌المثل‌ها و حکایت‌ها، در این مجالس به مریدان خود منتقل می‌کرده است.

واژه‌های کلیدی: تصوّف، مجلس گویی، ابوسعید ابی‌الخیر، نثر فارسی.

۱- مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

مجالسِ وعظ و خطابه صوفیان مکانی بود که در آن شیخ و مریدان، صوفیان و غیر صوفیان یکدیگر را بیشتر از زمان‌های دیگر می‌دیدند و پیوند مستحکم‌تری با یکدیگر می‌یافتند. در این مجالس پیر و مرشد خطاب به مریدان خود و نیز مردم عادی سخن می‌گفت و دردها و ناراحتی‌های هر دو گروه را به گوش جان می‌شنید و موعظه‌های عارفانه می‌کرد که گاه سرشار از ذوق و حال بود. ایراد این گونه سخنرانی‌های صوفیانه باعث می‌شد که برخی از حاضران مجالس به آیین تصوّف و عرفان علاقه‌مند شوند و به جمع صوفیان پیوندند. (مایر، ۱۳۷۸: ۴۰۲)

مجالس صوفیان به لحاظ صفا و بی‌پیرایگی، وجود مشایخ و جو سالم و ساده، رواج بسیار یافتند و شهرتی به‌سزا به‌دست آوردند و این مجالس با استقبال مردمی مواجه شد که با شوق و اشتیاق روزافزونی برای شنیدن سخنان واعظان در مجالس آنها شرکت می‌کردند. از آنجا که هدف تصوّف وصول سالک به درجه کمال، امید به سعادت و رستگاری و اعتقاد راسخ به ابدیت و بقای روحانی است، مشایخ صوفیه تلاش می‌کردند که هرچه بهتر زمینه را برای نیل به کمال آدمی با سیر و سلوک در مدارج و مقامات عالی، از راه موعظ و اندرزهای عارفانه که سرشار از ذوق و حال است به تدریج فراهم سازند. (فاضل، ۱۳۸۰: ۲)

جلساتی که در حال حاضر در میان ما به نام مجالس وعظ باقی مانده است، بقایای همان مجالسی است که متصوفه پیشگام در تشکیل و ابتکار آن بوده‌اند. یعنی اینکه مجالسی به طور رسمی تشکیل شود تعداد زیادی از مردم جمع شوند و فردی به عنوان واعظ برای آنها سخنرانی کند و به پند و اندرز پردازد، علی‌الظاهر اولین بار به وسیله صوفیه ابتکار شده و بعدها دیگران هم نظیر آن مجالس را تشکیل داده‌اند مخصوصاً شیعه در مجالس رثا و عزاداری سیدالشهدا (ع) این کار را شایع کردند و همانگونه که در مجالس وعظ، صوفیان به تهذیب و تزکیه نفس می‌پرداختند و این کار به وسیله موعظه انجام می‌پذیرفت؛ خطبای ما با اینکه صوفی نیستند ولی چون در مجالس وعظ از متصوفه تقلید کرده‌اند بیشتر در کلام خود به جنبه زهد و تقوی و مبارزه با هوی و هوس و ... می‌پردازند. (مطهری، ۱۳۸۳: ۲۰۵)

مجلس گویی در تصوف سابقه‌ای طولانی دارد و بعضی از مشایخ صوفیه به مجلس گفتن معروف بوده‌اند. در واقع بسیاری از تعالیم مشایخ صوفیه از طریق همین مجلس گویی‌ها به مریدان منتقل شده است.

در نیشابور شیوه جدید مجالس وعظ ابوسعید که بر منبر شعر و دویستی عاشقانه می‌خواند و تا حدی از تفسیر قرآن و نشر اخبار به شیوه مشرعان دوری می‌گزید، مخالفت فقها و مشرعان ظاهرپرست را با او برانگیخت ولی او توانست بر این مخالفت‌ها فایق آید و شهرت و اعتبارش در بین اقشار مختلف جامعه به حدی رسید که مشرعان بزرگی همچون ابوالقاسم قشیری در مجالس او شرکت می‌نمودند و مشایخ بزرگی چون شیخ عبدالله انصاری برای زیارت او به نیشابور می‌آمدند و دولت مردان صاحب نفوذ عصر مجالس وی را بزرگ می‌داشتند. (برزگر، ۱۳۸۱: ۱/ ۴۱ و ۴۰)

تعالیم صوفیانه وی را از لابه‌لای کتب عرفانی مخصوصاً در حکایات و مقاماتی که از وی نقل کرده‌اند باید به دست آورد. از جمله این کتاب‌ها حالات و سخنان ابوسعید ابی‌الخیر و اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی‌سعید را می‌توان نام برد:

حالات و سخنان ابوسعید ابی‌الخیر

مؤلف این کتاب، جمال‌الدین ابوروح است که نسب وی با سه واسطه به ابوسعید ابی‌الخیر می‌رسد. تولدش قبل از سال ۴۹۰ هـ. ق و وفاتش در پنجم رمضان سال ۵۴۱ هـ. ق در میهنه بود.

این اثر، قدیمی‌ترین زندگی‌نامه مستقل ابوسعید ابی‌الخیر (۳۵۷-۴۴۰ هـ. ق) عارف روشن ضمیر و انسان برجسته ادب و عرفان سرزمین ما است. این کتاب، در پنج باب نوشته شده و نویسنده در آغاز هر باب، حدیثی از احادیث نبوی را نقل کرده و آنگاه با شرح حدیث سخن را به بیان احوال، کرامات و سخنان و وصایای ابوسعید کشانده و حکایتی مناسب آورده است. (صفا، ۱۳۸۱: ۹۸۰-۹۷۸)

اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابی‌سعید

مؤلف این کتاب محمد بن منور از احفاد ابوسعید ابی‌الخیر است و نسبش به سه واسطه به ابوسعید می‌رسد. وی در اوایل قرن ششم یعنی در حدود سال‌های (۵۰۲-۵۲۰ هـ. ق) متولد شده و اسرارالتوحید را در حدود سال (۵۷۴ هـ. ق)، یعنی در دهه هفتم عمر خویش نگاشته است.

اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابی‌سعید، چنانکه از نام کامل آن دانسته می‌شود، زندگی‌نامه عارف بزرگ و انسان نمونه تاریخ و فرهنگ ایران ابوسعید ابی‌الخیر میهنی است، که در تاریخ عرفان ایران دارای پایگاهی رفیع است. این کتاب جامع‌ترین زندگی‌نامه ابوسعید است. (درودیان، ۱۳۸۰: ۱۰۲ و ۱۰۱)

۱-۲. پیشینه پژوهش

در ارتباط با موضوع مورد نظر، فقط در چند کتاب و مقاله اشاره اندکی به مسئله مجلس‌گویی صوفیان شده است. مرحوم زرین‌کوب در کتاب‌های ارزش میراث صوفیه (۱۳۴۲) و جستجو در تصوف ایران (۱۳۵۷) اشاره مختصری به مجالس صوفیه و همچنین وعظ و موعظه‌های عارفانه در مجالس مولانا کرده‌اند. شفیع کدکنی، در مقدمه کتاب

اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابی‌سعید (۱۳۶۶) به مجالس ابوسعید ابی‌الخیر و مباحثی که در این مجالس مطرح می‌شده‌است و نحوه سخن گفتن وی و استفاده از آیات و احادیث و اشعار و... اشاره اجمالی کرده‌است. مرحوم دامادی، در کتاب *ابوسعیدنامه* (۱۳۶۷) در مورد آداب خانقاه ابوسعید و به کار بردن اشعار در مجالس و لحن سخن وی به طور مختصر سخن گفته و پورجوادی، در مقاله‌ای تحت عنوان «لطائف قرآنی در مجالس سیف‌الدین باخرزی» (۱۳۸۰) اشاره کوتاهی به مجلس و مجلس‌گویی صوفیان کرده‌اند و چند کتاب در مورد مجالس صوفیه نام برده‌است، ولی هیچ‌کدام از این منابع به صورت کامل به این موضوع نپرداخته و تاکنون تحلیل مجالس ابوسعید ابی‌الخیر و بررسی کیفیت برگزاری این مجالس انجام نشده‌است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

هدف از این پژوهش آگاهی از مجالس ابوسعید ابی‌الخیر، کیفیت برگزاری آن و شناخت زبان خطابه و همچنین بررسی موضوعات و مباحث مطرح شده در این مجالس است. این پژوهش مخاطب را با کیفیت و محتوای برگزاری مجالس، نحوه فن خطابه، اقوال و احوال شیخ ابوسعید ابی‌الخیر در این مجالس و تفاوت‌های موجود در نحوه برگزاری این مجالس آشنایی‌سازد. این پژوهش راه‌گشای پاره‌ای از مسائل برای علاقه‌مندان به آداب و رسوم صوفیان، تاریخ تصوف به‌ویژه در زمینه مجالس صوفیه و نثر عرفانی خواهد بود.

۲- بحث و بررسی

۱-۲. محتوای مجالس

یکی از مسائل اصلی این گونه مجالس محتوای سخنان و رفتار واعظان است، یعنی پیام و مطلبی که صوفی مجلس‌گو در حین مجلس‌گویی بیان می‌دارد و یا با رفتار خود به مستمعان انتقال می‌دهد.

سبک و سیاق سخن شیخ صوفی تا حدودی حول محور ذوق و سلیقه مستمعان دور می‌زند یعنی رعایت کامل حال و هوای مجلس؛ نکته‌ای بسیار ظریف و دقیق است که نشان‌دهنده

مهارت واعظ، در تشخیص آمادگی مجلس و رعایت مقتضای «حال و مقام» حاضران است. به عبارت دیگر سواد و بینش و دل آگاهی حاضران، در میزان ارزیابی و سنجش شیخ، فراز و فرودی سنجیده دارد.

۱-۲-۱. ارشاد و تربیت کردن

مجالس و مجلس گویی صوفیه بنا بر انگیزه‌ها و اهداف مختلفی تشکیل می‌گردید. اگر چه هدف اصلی و بنیادی این گونه مجالس، موعظه و نصیحت بود، ولی انگیزه‌های دیگری نیز در زیر مجموعه هدف اصلی جای می‌گرفت. انگیزه‌هایی از قبیل ارشاد، معرفت گویی، وصیت و... که بنا بر مصلحت و موقعیت زمانی و مسائل پیش آمده، پیر یا شیخ بیشتر در مورد این مسائل به صحبت در مجالس می‌پرداخت.

روش اصلی ابوسعید در امر به معروف و نهی از منکر در مجالس وعظ استفاده از زبان عامیانه متناسب با ظرفیت فکری و فرهنگی مردم زمانه خود بوده و او با توجه به تفاوت‌های فردی و خصوصیات روحی افراد، به جای دعوت زبانی و موعظه مستقیم، به طور غیرمحسوس و غیرمستقیم به اصلاح و تربیت افراد می‌پرداخته است. او در این شیوه به شکلی متناقض نما با عدم مبادرت به امر به معروف، موجب امر به معروف و نهی از منکر در مجالس می‌شده است.

شگردی که ابوسعید به واسطه آن موجب توبه و دگرگونی مخاطبش می‌شود این است که در موقعیت امر به معروف، مبادرتی به امر به معروف و نهی از منکر نمی‌کند و بدین طریق آرامش و سکوت او به بهترین نحو موجب امر به معروف و نهی از منکر می‌شود. او در مقام یک شیخ مجلس گوی منتقد نه تنها مریدان خود را از برخورد خشن با منکرات بازمی‌داشت، بلکه با تفسیر عمیق و مثبت خود از رفتارهای زشت و ناصواب دیگران آن را دستمایه‌ای برای امر به معروف گروهی دیگر قرار می‌داد و بدین گونه او به طور دوسویه هم متجاهران به فسق، و هم اصحاب خود را امر به معروف می‌کرد. امر به معروفی که به شکلی متناقض نما از طریق امر به معروف نکردن صورت می‌گرفت. محمد بن منور در حکایتی چنین روایت می‌کند:

«شیخ ما ... مجلس می‌گفت و خلقی بی حد نشسته بودند و وقتی خوش پدیدآمده؛ در این میان نعره مستان و های و هوی و غلبه ایشان پدیدآمد و در همسایگی شیخ مردی بود او را احمد بوشره گفتندی. مگر شبانه در سرای خود با جمعی به کار باطل مشغول بود و بامداد صبح کرده بودند و مشغله‌ای عظیم می‌کردند. صوفیان و عامه خلق فریاد آوردند و برآشفند و غلبه در مردمان افتاد که: برویم و سرای بر سر ایشان فروگذاریم. شیخ در میان سخن بود؛ گفت: سبحان الله! ایشان را باطل چنان مشغول کرده‌است که از حق شمایان یادمی‌نیاید، شما حقی بدین روشنی می‌بینید و چنان مشغولتان نمی‌کند که از آن باطلتان یاد نیاید؟ فریاد از خلق برآمد و بسیار بگریستند و به ترک آن امر معروف بگفتند. و این روز بگذشت و شیخ هیچ نگفت ... دیگر روز این احمد بوشره به پیش شیخ فراگذشت، شرم‌زده. شیخ هیچ نگفت تا احمد از شیخ فراگذشت. پس شیخ گفت: سلام علیک. جنگ نکرده‌ایم. ما تو را همسایه‌ای نیکیم. آن بزرگ در حق همسایه بسیار وصیت کرده‌است. اگر وقتی تو را میهمانی افتد، با ما همسایگی کن و گستاخی‌نمای تا ما تو را مدددهیم؛ بیگانه‌مباش. چون شیخ این بگفت، این احمد بر زمین درافتاد و گفت: ای شیخ! با تو عهد کردم که هرگز آن کار نکنم. توبه کرد و مرید شیخ شد.» (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۲۱۸)^۱

از بررسی محتوای مجالس ابوسعید مشخص می‌گردد که مجلس‌گویی‌های او مهمترین ابزار دعوت و ترویج اندیشه‌ها و آراء او بود و از این طریق افکار خود را تبلیغ و ترویج می‌کرد. جاذبه‌های خاص این مجالس سبب می‌شد که برخی افراد با یک بار حضور در مجالس او به آیین تصوف بگروند. چنانکه ابوعلی فارمدی به سبب جاذبه کلام و مجالس ابوسعید مدرسه را ترک کرد و به خانقاه او آمد.^۲

گاهی این مجالس صوفیه به منظور وصیت و وداع با خانواده، طالبان و مریدان آنها برگزار می‌گردید و در آن مجلس علاوه بر بیان سخنانی که جنبه نصیحت و ارشاد داشت مطالبی نیز برای وصیت به حاضران و خانواده شیخ بیان می‌گردید و از آن پس تا روز وفات، دیگر آن شیخ مجلس وعظ برگزار نمی‌کرد. از آن جمله شیخ ابوسعید ابی‌الخیر، در اواخر عمرش مجلسی به منظور وداع ترتیب داد و در آن روز به وصیت، ارشاد و در نهایت با پیشگویی زمان فوت خود به وداع با یاران و خانواده پرداخت.^۳

۲-۱-۲. اشراف بر ضمائر و وقایع

اشراف بر ضمائر یا ضمیرخوانی نوعی اطلاع بر افکار و اندیشه‌های افراد است. مشایخ صوفیه با ریاضت‌های سخت و زدودن صفت‌های نکوهیده از وجود خود به صفای باطن می‌رسند و خداوند نیز به سبب صدق باطن و برای اثبات محبت خویش پاره‌ای از صفات خود را در وجود ایشان به ودیعه می‌گذارد یکی از این ویژگی‌ها اشراف بر ضمائر و وقایع است.

همان‌گونه که از حکایات مختلف به روایت جمال‌الدین ابوروح و محمد بن منور و سایر مقامات نویسان برمی‌آید، ابوسعید ابی‌الخیر در خواندن فکر دیگران قدرت شگفت‌انگیزی داشت. وی با قدرتی که در اشراف بر ضمائر داشت، به‌خصوص در حین مجلس‌گویی پیوسته از انکار و داوری مخالفان و نیات باطنی مریدان و هواداران خود، با توانایی‌های مافوق حسیات آگاهی حاصل می‌کرد و در پاره‌ای اوقات آن مسئله‌ای را که به صورت باطنی درک کرده بود به صورت تعریض و با خواندن شعری و یا حدیثی که فقط شخص مورد نظر متوجه شود، بیان می‌داشت، ولی در اکثر مواقع، به صورت صریح و بدون هیچ پرده‌پوشی فکر و اندیشه فرد را در میان جمعیت حاضر در مجلس مطرح می‌کرد.

این ضمیرخوانی‌های متعدد ابوسعید در مجالس باعث تحوّل درونی و از بین رفتن بسیاری از خصومت‌های منکران، مخالفان و مدعیان می‌شد، تا جایی که برخی از آنان فی‌المجلس توبه می‌کردند و تا پایان عمر از مریدان مخلص وی می‌گشتند.

جمال‌الدین ابوروح در بیان چگونگی مرید شدن حسن مؤدب که در اثر ضمیرخوانی شیخ در حین مجلس‌گویی از مریدان و خادمان بسیار مخلص ابوسعید گردید، چنین می‌گوید: «از حسن مؤدب نقل کنند که وی گفت که ابتدا شیخ به نیشابور آمد و مجلس می‌گفت خبر در شهر افتاد که پیری از صوفیان آمده‌است و... از اسرار بندگان خبر می‌دهد. و من صوفیان را دشمن داشتمی. گفتم: «صوفی علم نداند. مجلس چون گوید؟ و علم غیب، حق تعالی، به هیچ کس نداده‌است. او چگونه خبر دهد؟» ... روزی بر سیل امتحان به مجلس او آمدم. و در پیش تخت او

بنشستم. جامه‌های فاخر پوشیده و دستاری فوطه طبری در سر...، شیخ سخن آغاز کرد. چون شیوه سخن شیخ بشنیدم واله و متحیر بماندم... از بهر درویشی جامه‌ای خواست هر کسی چیزی بدادند. مرا در دل افتاد که دستار خود بدهم. باز گفتم: «مرا این از آمل فرستاده‌اند هدیه، ده دینار قیمت این است. ندهم.» دیگر بار شیخ حدیث دستار کرد. مرا دیگر بار در دل افتاد که بدهم. باز رد کردم و ندادم. پیری در پهلوی من نشسته بود. گفت: «یا شیخ! حق با بنده سخن گوید؟» گفت: «برای دستاری را دوبار بیش نگوید. با این مرد که در پهلوی تو نشسته‌است، دوبار گفت: این دستار بده به درویش، وی می‌گوید: قیمت این ده دینار است و مرا از آمل فرستاده‌اند.» حسن گفت: برخاستم و قدم شیخ بوسه‌دادم و دستار و جامه جمله‌بدادم و جمله مال فدا کردم و همه عمر پیش شیخ و فرزندان‌ش به خدمت ایستادم.» (جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۹۵ و ۹۴)^۴

روش طرح ناگهانی و حاضر جوابی به سبب فراست شیخ ابوسعید و بیان موجز و ظریف و طنز آلود او بیشترین بازتاب را در مجالس وعظ دارد. اثرگذاری ابوسعید بر رفتار مخاطبان با تغییر حال درونی و تحولات عاطفی و اعتقادی آنان چون گریستن، به پای شیخ افتادن، مرید شدن، توبه و توبه، ایمان آوردن و مسلمان شدن ظاهر می‌شود.

۲-۲. زینت های سخنوری

یکی از شیوه‌های سخنوری صوفیان در مجالس، استفاده از زینت‌های سخنرانی و وعظ است. این زینت‌ها به منظور زیبایی و دلنشینی هر چه بیشتر کلام و درک و دریافت بهتر و بیشتر مخاطبان به کار برده می‌شدند. بنابراین صوفیان نیز که هدف اصلی‌شان از تشکیل این گونه مجالس ارشاد و وعظ مخاطبان و هدایت آنان به سوی خیر و نیکی است؛ از این روش مهم و با ارزش در سخنوری استفاده می‌کردند.

۲-۲-۱. آیات قرآن و احادیث

دلنشین‌ترین زینت سخنوری در مجالس صوفیه، به کاربردن آیات زیبای قرآنی در لابه‌لای کلام است که لطف و ارزش سخن را افزایش داده و تأثیر کلام بر مخاطبان را دو چندان می‌گرداند.

از آنجا که مجلس گویان اهل تأویل بوده‌اند، ابوسعید نیز در مجالس و عظ خود به این اصل توجه داشته‌است و در آیات و احادیث هر جا که اقتضای کرده، دست به تأویل می‌زده‌است و گاه به نظر اهل ظاهر و اهل باطل و یا هر دو اشاره می‌کند و تفاوت وی با سایر مجلس گویان این است که در تأویل و تفسیر آیات قرآنی همواره جنبه‌های مثبت و امیدبخش آن نامه آسمانی را مدنظر داشته‌است.

ابوسعید ابی‌الخیر را به هنگام مجلس گویی، در لباس اندرز گویان خشک نمی‌بینیم، بلکه غالباً با همگان چون دوستی مشفق سخن می‌گوید. او در مجالس خود واعظ غمخواری‌ها و اظهار ندامت‌ها نبود و به ندرت در مواعظش از آیاتی یاد می‌کرد که در آنها به عذاب دوزخ تهدید شده‌است.

در حکایتی چنین آمده‌است که روزی شیخ ابوسعید در نیشابور مجلسی برپا کرده‌بود و مشغول سخن گفتن بود. از قضا در مجلس شیخ، دانشمندی فاضل نیز حضور داشت و در حین گوش دادن به سخنان ابوسعید، با خود اندیشید که هیچکدام از گفته‌های این مرد (ابوسعید) در هفت جزء یا «هفت سُبُع» قرآن وجود ندارد. در همین حین شیخ به وسیله اشراف بر ضمایر، از اندیشه مرد دانشمند آگاه می‌شود و روی به او کرده و چنین می‌گوید: «ای دانشمند بر ما پوشیده نیست اندیشه خاطر تو. این سخن که ما می‌گوییم در سُبُع هشتم است.» مرد دانشمند از شنیدن این سخن ابوسعید شگفت‌زده شده و می‌پرسد: «سُبُع هشتم کدام است؟» (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۱۰۲ و ۱۰۱)^۵ شیخ در مقام پاسخ به این سؤال آغاز به تفسیری از نوع زمینه‌زدایانه می‌کند و از همین جهت به سراغ دو آیه از قرآن می‌رود و با تفاوت نهادن بین دو آیه و با هدایت هر کدام از آنها در زمینه‌های جدید، هفت سُبُع و نیز سُبُع هشتم قرآن را از منظر خودش تبیین می‌کند. در ابتدا شیخ برای هفت سُبُع قرآن آیه «یا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ»^۶ را به عنوان شاهد مثال برای اثبات هفت سُبُع قرآن ذکر می‌کند؛ در صورتی که مفهوم نخست آیه در ارتباط با هفت جزء قرآن بر پیامبر (ص) نازل نشده‌است و ابوسعید برای بیان مفهوم خود از هفت سُبُع قرآن، چنین تفسیری از آیه ارائه داده‌است. برای اثبات وجود سُبُع هشتم نیز شیخ، آیه «أَوْحَىٰ إِلَيَّ عَبْدِي مَا أَوْحَىٰ»^۷ را

مورد تفسیر زمینه‌زدایانه قرار می‌دهد و از این طریق سعی می‌کند وجود سُبُع هشتم را به گونه‌های دیگر توجیه نماید. منظور از «عَبْدَه» در آیه فوق چنان که در قرآن آمده، پیامبر گرامی اسلام است، ولی ابوسعید آن را به معنای عام بنده به کار می‌برد تا از این طریق بتواند بیان‌کننده این نکته باشد که خداوند علاوه بر پیامبر، به سوی برخی بندگان عادی خود نیز وحی می‌فرستد و این وحی در واقع همان سُبُع هشتم قرآن است که فارغ و متمایز از هفت سُبُع رایج است. شیخ در ادامه حکایت علاوه بر تحقق عینی تفسیر زمینه‌زدایانه، سعی می‌کند تفسیر خود از آیات را بیش از پیش توجیه نماید و از این رو خطاب به مرد دانشمند چنین می‌گوید که امثال وی (دانشمندان) قصد دارند که سخن خدا در قرآن را محدود و متناهی جلوه دهند، در صورتی که سخن خدا همچون ذاتش نامحدود و نامتناهی است و نمی‌توان برای آن حد و حدود دقیقی مانند هفت سُبُع مشخص نمود. شیخ در ضمن سخنانش به آن مرد، با ذکر حدیثی از پیامبر (ص) چنین می‌گوید: «اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ».^۸ یکی از شیوه‌های مجلس گویی ابوسعید این است که وقتی آیه‌ای و حدیثی که از نظر طرح مطلب و رعایت سیر سخن اهمیت خاص داشته در اثنای کلام می‌آورده، آن را به فارسی ترجمه می‌کرده تا مخاطبانی که عربی نمی‌دانند از مفهوم و معنای آن آگاه شوند. این گونه ترجمه در زبان ابوسعید، دو شیوه دارد: نخست آن که قبل یا بعد از خواندن آیه یا حدیث ترجمه کلی آن را می‌آورد و ترجمه ممکن است با بعضی توضیحات و تأویل‌ها همراه باشد.^۹ شیوه دوم این است که آیه یا حدیث را به صورت بخش‌بخش می‌خواند و همراه هر بخش ترجمه آن را می‌آورد، در این شیوه نیز ممکن بود بعضی توضیحات با ترجمه همراه شود.^{۱۰}

۲-۲-۲. اشعار و ضرب‌المثل‌های فارسی و عربی

ابوسعید، نخستین شیخ عارفی بود که در مجالسش بیشتر از به کار بردن آیات و احادیث به خواندن اشعار توجه داشت. (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۴۲) و همین امر باعث برانگیخته شدن خشم معاندین و مخالفین علیه او گردیده بود.

همچنین خواندن شعرهای عامیانه و سروده های مردم کوچه بازار که غالباً مردم لایبالی آن‌ها را به زبان می‌آوردند، از خصایص عمده مجالس وی بوده است.^{۱۱}

ابوسعید اشعار بسیار زیادی به فارسی و عربی در مجالس خود انشادمی کرد، که تقریباً تمام آن‌ها از کلام متقدمان وی بوده است. آن‌گونه که از حالات و سخنان شیخ ابوسعید برمی‌آید، بیشتر اشعار فارسی که وی در مجالس خود، بر منبر می‌خوانده، از پیر ابوالقاسم بشر بن یاسین (متوفی ۳۸۰ ه.ق) بوده است که از مشایخ دوران جوانی وی به‌شمار می‌رفته است. و با وجود اینکه بشر و صوفیان پیش از ابوسعید، شعری سروده‌اند، قبل از شیخ در بین صوفیه خراسان شعر چندان رواج نداشته است. (زرین کوب، ۱۳۸۰: ۶۳ و شفیع کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۸)

در حکایتی چنین آمده است که شبی استاد امام ابوالقاسم قشیری با خود چنین می‌اندیشد که فردا به مجلس شیخ بروم و از وی در باب معنای شریعت و طریقت پرسد و پاسخ شیخ را بشنود. صبح روز بعد به مجلس شیخ می‌آید و درست قبل از اینکه استاد امام سؤال خود را مطرح کند، شیخ به واسطه اشراف بر ضمائر رو به قشیری کرده و چنین می‌گوید: «ای کسی که می‌خواهی که از شریعت و طریقت پیروی بدانی که ما جمله علوم شریعت و طریقت به یک بیت باز آورده‌ایم.» شیخ پس از ذکر این نکته بیتی را بیان می‌کند و مفهوم هر کدام از مصرع‌های آن را به وسیله تفسیر زمینه‌زدایانه به تعریف مورد نظر خود از شریعت و طریقت اختصاص می‌دهد و زمینه و بافت مصرع‌ها را به تملک خود درمی‌آورد. شیخ تفسیر زمینه‌زدایانه خود از مصرع اول را چنین بیان می‌کند: «از دوست پیام آمد کاراسته کن کار؛ اینک شریعت»؛ یعنی این تعریف شریعت است و در مصرع دوم، این‌گونه می‌گوید: «مهر دل پیش آر و فضول از ره بردار؛ اینک طریقت» و این مصرع را برای بیان معنای طریقت در نظر می‌گیرد. (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۸۰ و ۷۹)

ابوسعید ابی‌الخیر از ضرب‌المثل‌های رایج فارسی و عربی نیز، به طرز بسیار زیبایی در سخن خود استفاده می‌کرد؛ اگر چه جمال‌الدین ابوروح در حکایات و روایات خود به ضرب‌المثل‌های به‌کار برده شده توسط ابوسعید در مجالس اشاره‌ای نکرده، ولی محمد بن

منور در چندین حکایت، ضرب‌المثل‌هایی را که ابوسعید در حین مجلس‌گویی به کار برده، ذکر کرده‌است.^{۱۲}

۳-۲-۲. حکایات

طرح داستان‌ها و حکایاتی برگرفته از زندگی گروه‌های مختلف مردم که با سلاقی و علائق ایشان آلفت و پیوندی ناگسستنی دارد، در برنامه مجلس‌گویان جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده‌بود و در حکایاتی که برای بیان مقصود خود، مطرح‌می‌ساختند، ذکر هزل‌ها، و مثال‌های متداول بین مردم؛ مستمعان را به شنیدن بیشتر راغب و علاقه‌مند می‌ساخت و باید گفت قصه‌گویی و حکایت‌پردازی، با مجالس صوفیه رابطه‌ای نزدیک دارد به طوری که احساسات و اندیشه‌های آدمی، در لابه‌لای آن به زبانی رسا و بلیغ بازگویی گردد.

خمیرمایه اصلی و مضمون حکایات، اغلب از زندگی عادی و روزمره عامه مردم کوچه و بازار در شهر و روستا و یا حتی سرگذشت خود شیخ گرفته شده‌است و شیخ مجلس‌گو در زیر پوشش همین نوع حکایات عامه‌پسند نرم نرمک نظر مطلوب خود را پایه‌گذاری می‌کرد و بعد در کنار آن موضوع اصلی را مطرح‌می‌ساخت. (فاضل، ۱۳۸۰: ۹۶۹)

از آنجا که محور اصلی موضوعات مورد بحث مجلس‌گویان بر محور دین و مذهب بود، داستان‌ها و عناصر داستانی آن‌ها نیز مربوط به داستان پیامبران یا داستان‌های تاریخی زمان پیامبر (ص) و صحابه و خلفا با داستان زاهدان و صالحان و مشایخ بزرگ متصوفه است و گاه داستان‌های حیوانات و امثال آن نیز در مطاوی سخن آنان آمده‌است. ابوسعید نیز به منظور تهذیب و تربیت مریدان و حاضران در مجلس این روش را به کار می‌بست ولی تفاوت حکایات ذکر شده در مجالس ابوسعید با سایر مجلس‌گویان در این است که ابوسعید اکثر داستان‌هایی که در اثنای مجالس وعظ خود بیان کرده، داستان‌هایی از زندگی و سرگذشت خود بود که جنبه حکمت‌آمیز و پندگونه داشت و در اکثر موارد

نکته‌ای عرفانی در دل آن حکایت نهفته بود. در انتهای برخی از این حکایت‌ها ابوسعید به قدرت اشراف بر ضمائر و غیب‌دانی خود اشاره کرده است.^{۱۳}

جمال‌الدین ابوروح چنین روایت می‌دارد:

«استاد عبدالرحمن گفت که در نیشابور شیخ مجلس می‌داشت. یکی درآمد و سلام گفت و گفت: «مردی غریب و در این شهر درآمدم، همه شهر آوازه تو می‌بینم. می‌گویند که تو را کرامات ظاهراست، اکنون کرامتی به من نمای» و شیخ گفت: «ما به آمل بودیم، به نزدیک شیخ ابوالعباس قصاب، او را همین واقعه افتاد، یکی به نزد شیخ ابوالعباس درآمد و همین سؤال بکرد. شیخ گفت: می‌بینی چیست از احوال ما که آن نه کرامات است، آنچه اینجا می‌بینی پسر قصابی است از پدر قصابی آموخته، چیزی بدو نمودند و او را ربودند و به بغداد تاختند پیش ابوبکر شبلی بردند، و از آنجا به مکه بردند، و از آنجا به بیت المقدس بردند و خضر را، علیه السّلم، آنجا به وی نمودند، و در دل خضر افکندند تا ما را قبول کند و صحبت افتاد، پس آنگاه اینجا باز آوردند و عالمی را روی به ما آوردند تا از خرابات‌ها می‌آیند و از فسادها توبه می‌کنند و از اطراف عالم سوختگان او را از ما می‌جویند. کرامت بیش از این چه بود؟» پس مرد گفت: «یا شیخ! کرامتی می‌باید وقتی که بینم» گفت: «لیک این نه کرم اوست که پسر بُزگُشی در صدر بزرگان بنشیند... این همه نه کرامت است؟ آنگه شیخ ما گفت: «یا جوانمرد! ما را با تو نیز همان است که شیخ ابوالعباس را با آن مرد...» شیخ گفت: «هر که به جمله کریم را باشد همه حرکات و سکنات وی کرامت بود.» (جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۰۶ و ۱۰۵)^{۱۴}

۲-۳. زبان مجالس

زبان مجلس‌گویان دارای ویژگی‌هایی است که آن را از دیگر انواع زبان‌ها متمایز ساخته است. مهم‌ترین جنبه آن، نزدیکی با زبان گفتاری و درآمیختگی با زبان ادبی است. بدین معنا که در این مجالس لحن خطابی از یک سو و رعایت مقتضای شنوندگان و ارائه سخن از سوی دیگر مورد توجه قرار می‌گیرد. اما در هر صورت هدف اصلی آن، هدایت و ارشاد حاضران به سوی نیکی و کمال است؛ با وجود این، زبان مجالس با نوعی فراز و فرود همراه است، گاهی به صورت ساده و در حد فهم عوام است و زبانی آراسته، مسجع و با

آیات و احادیث و شواهد شعری آمیخته می‌گردد. اگرچه لحن ساده، بر کل فضای مجالس حاکمیت دارد، اما حضور سجع‌ها، ترکیبات شاعرانه، کلمات و جملات کوتاه و بلند عربی، بدان جنبه ادبی و آراسته می‌بخشد و به همین جهت، «مجالس» زمانی که به حالت مکتوب درمی‌آیند، یکنواخت و هم سطح به نظر نمی‌رسند. (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۲۵۶)

۱-۳-۲. زبان خطابه و زبان محاوره

از مطالعه مجالس ابوسعید این گونه دریافت می‌شود که لحن کلام خطابی در مجالس وی آمرانه و نزدیک به شیوه معمول محاوره مردم عصر وی بوده است. زبان وی قوت و صلابت خاص خود را دارد و در مجالس به دلیل حضور مخاطبان، ابوسعید به کلام خویش بیشتر جنبه خطابی می‌دهد. پاره‌ای از این خطاب‌ها به حاضران برمی‌گردد و گاه گاه ممکن است در حکایت‌ها و گفتگوهای مطاوی مجلس، خطاب‌ها درون داستان باشد. حتی در پاره‌ای از این گونه موارد نیز، ابوسعید خطاب را به گونه‌ای درآورده که شنوندگان خود را مخاطب داستان یا مطالب احساس می‌کنند و شیخ آن چنان مخاطب را در تصرف خود می‌آورد که شنونده مبهور و تحت سیطره واستیلای کلام او قرار می‌گیرد. یکی از نکاتی که در مجلس‌گویی ابوسعید اهمیت داشته، تأثیر سخن در مخاطبان بوده است، ابوسعید به عنوان عارفی مجلس‌گو با توجه به ویژگی مخاطبان به زبانی ساده سخن می‌گفته است. زبانی که حاضران در مجلس با آن مانوس بوده‌اند و در عین سادگی، می‌کوشیده تا برای همدلی با مخاطبان به زبان محاوره مردم نزدیک شود. به همین سبب، واژه‌های عامیانه و گویشی و تعبیرات و مثل‌های رایج در زبان مردم و در مواردی، نحو زبان محاوره را به کار می‌برده است.

در مواردی لهجه نیشابور اصالت خود را به خوبی در کلام ابوسعید به هنگام مجلس‌گویی نشان می‌دهد که از آن جمله مکالمه شیخ با سیف‌الدوله والی نیشابور است:

«ابراهیم ینال برادر کهن سلطان طغرل بود و شهنه نیشابور بود و عظیم بد بود و سخت بیدادگر و شیخ ما به نیشابور بود و در آن مدّت که شیخ ما در نیشابور بود، در هر مجلسی در حق او از شیخ ما دعاخواستندی و شیخ ما دعانگفتی. گفتی: «نیکوشود، تا روز آدینه‌ای شیخ مجلس می‌گفت. ابراهیم ینال در مجلس شیخ آمد. بسیاری بگریست پیش تخت شیخ آمد و بایستاد. شیخ گفت:

«چیست؟» گفت: «مرا بپذیر» گفت: «نت وا» گفت: «بایدم» شیخ گفت: «نت وا» گفت: «بایدم» چون سه بار بگفت، شیخ تیز در وی نگریست، گفت: «نعمتت برود» گفت: «شاید» گفت: «امیریت نباشد» گفت: «شاید» گفت: «جانت ببرد» گفت: «شاید».... (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۱۱۶)

۲-۳-۲. زبان طنز آمیز

یکی از مسائلی که در مجالس ابوسعید به چشم می‌خورد، زبان طنز آمیز او در حین مجلس گفتن است. طنزی لطیف و دلنشین که در طول تاریخ این سخنان از نمونه‌های برجسته در نوع خود به‌شمار می‌روند. ابوسعید علاوه بر اینکه خود دارای طبعی طنز بود، از طنز دیگران نیز بسیار لذت می‌برد.

بازی‌های زبانی ابوسعید، که زاینده تخیل و ذهن خلاق، تیز و گیرنده اوست و از هر واژه، عبارت و شیئی به مدلول‌های دور از ذهن دست می‌یابد، اگر چه نوعی از تأویل عناصر زبانی است، گاه به سمت مطایبه و طنز نیز کشیده می‌شود. بنابراین می‌توان گفت ابوسعید ابی‌الخیر با خلق طنزهای زیبا به زبان حکایت‌ها تشخیص‌بخشیده و بر غنای کلام خود افزوده است.

طنزهای ابوسعید حول دو محور اصلی می‌چرخید: یکی نوع عادی و رایج کنایه، که همان ذکر ملزوم و اراده لازم است از قبیل داستانی که محمد بن منور نقل می‌کند که استاد ابوالقاسم قشیری با دهقانی بر سر مالکیت آسیایی در قریه حسین آباد دعوا داشت و هر یک مدعی بود آسیا از آن اوست. روزی استاد در مجلس شیخ حاضر بود. مقری آیه «لَمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ»^{۱۵} را قرائت کرد. شیخ که با فراست باطنی به دعوای شیخ با مرد روستایی آگاهی یافته بود با تعریض به دنیا دوستی ابوالقاسم قشیری گفت: «با منت راست است با استاد امام راست کن که می‌گوید: آسیای حسین آباد آن من است.» (محمد بن منور، ۱۳۶۶:

۱/۲۰۹)۱۶

جواب طنز آمیزی که ابوسعید به سؤال خداوند در این آیه داده است فقط با توجه به موقعیت جواب او می‌تواند طنز آمیز، آموزنده و جذاب باشد. ابوسعید با این جمله موجز چند نکته بدیع را بیان کرده است: وارستگی و ترک تعلقات دنیوی خود، حرص نابه‌جای

ابوالقاسم قشیری به دنیا و مظاهر آن، برخورد رندانه با آیات قرآن و قول خداوند و جدا کردن آن آیه از متن قرآن، آن را با موقعیت خاص خود و ابوالقاسم قشیری تطبیق داده‌است.

نوع دوم «در شکل تصویر هنری اجتماع نقیضین، که به نظر ما محور همه طنزهای واقعی است، مجسم می‌شود». (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۶: ۱/۱۰۴) از نمونه‌های آن داستانی است که محمد بن منور در اسرار التوحید روایت کرده‌است:

«هم پدرم گفت، رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ، که ابتداء حالت شیخ ما، قَدَسَ اللَّهُ رُوحَهُ الْعَزِيزِ، که هنوز اهل میهنه شیخ را منکر بودند، رئیس میهنه، خواجه حمویه، رَحْمَةُ اللَّهِ، به تعصب شیخ از سرخس دانشمندی فاضل آورده بود، تا در میهنه مجلس می‌گفت و فتوی می‌داد. روزی این دانشمند به مجلس شیخ آمد. کسی از شیخ ما سؤال کرد که «خون کیک معفو است؟ و تا به چه مقدار روا بود که بازان نماز کنند؟» شیخ ما گفت: «امام خون کیک، خواجه امام است.» و اشارت بدان دانشمند کرد و گفت: «این چنین مسئله‌ها از وی پرسید. از ما که پرسید، حدیث او پرسید!» (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۲۲۰)^{۱۷}

۳-۲. واژگان

برخی از واژگان که ابوسعید در مجالس خود به کار می‌برد از نوادر لغات است که محمد بن منور و تا حدودی جمال‌الدین ابوروح در کتاب خود به همان واژگان اشاره کرده‌اند: «یک روز در مجلس آن عزیز وقت را سؤال کردند (ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ)^{۱۸} بر این آیت سخن می‌گفت. به آخر گفت: «سماع این آیت **روحانیان** را درست آید و آن مقام **بازپسین** است پس از همه جهدها و طاعت‌ها و عبادت‌ها و... خواری‌ها و **مذلت‌ها** این همه **یکان یکان** پدیدمی‌آید... هر روز جهد دیگر پیش گیرد. بر خود چیزها واجب کند و ما این همه کردیم. در ابتدای حالت **هژده** چیز بر خود واجب کردیم... روزه **بر دوام** داشتیم،... در هیچ کودک **آمرود** نگاه نکردیم، و در محرمات نگاه نکردیم... و در تسلیم و نظاره بودیم.» (جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۴۸ و ۴۷)

همچنین در داستان فرمان دادن ابوسعید به حسن مؤدب لغات و واژگان معمول عصر وی به چشم می‌خورد:

«هم حسن مؤدب گفت: رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ، که چند روز بگذشت که در خانقاه، هیچ گوشت نیاورده بودم، که وجه آن نداشتم و جمع را تقاضای گوشت می‌بود. یک روز شیخ ما ابوسعید، قَدَسَ اللَّهُ رُوحَهُ الْعَزِيزِ، مجلس می‌گفت. مرا گفت: «برخیز یا حسن و بر آن بُرُنا شو» و به انگشت اشاره کرد ... شیخ گفت: «ای جوان! آن دُرُست که بر بند داری، دیناری و حبه‌ای است، بدو ده!» آن جوان دست به بند کرد و دُرُست به من داد. من بشدم و بایش شیخ آوردم. شیخ گفت: می‌شو تا به سر اسپریس. جوانی قصاب، بره ای شیر مست بر دست دارد، تکلف‌ها کرده. آن را به دیناری بخر و بازو، هم، شو به شُوله و آن بره را در آن گو انداز تا چهارپایان گو دهانی چرب کنند ...» (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۱۱۰ و ۱۰۹) ۱۹

۴-۳-۲. ترکیبات

از جمله مواردی که در کلام ابوسعید به چشم می‌خورد استفاده از ترکیبات است: «... شیخ در مجلس بود. بوعلی متنکروار آمد و در کنجی نشست چنانک کس وی را نشناخت. چون شیخ گرم شد، گفت: «مگر ابوعلی سینا امروز در مجلس ما حاضر است که سخن ما همه بر قانون حکمت می‌رود.» باری چون آسمان دان به مجلس آسمان بین آید هر آینه سخن بر این طرز باید گفت.» (جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۴۵)

محمد بن منور در حکایات متعدد ترکیبات به کار برده شده توسط ابوسعید را ذکر کرده است: «چون شیخ در سخن آمد و مجلس به نیمه رسید، در میان سخن، روی به حمزه کرد و گفت: «ای حمزه! برخیز که آن دُرُست‌زر که در زیر آن شاهدیوار، پنهان کرده‌ای همین ساعت دزد ببرد...» (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۱۷۷) ۲۰

۵-۳-۲. ایجاز و اطناب

تنوع واژگان و چیرگی در گزینش صحیح و به جای آنها از دیگر ویژگی‌های زبان مجلس‌گویان است که کوتاهی جملات و رعایت ایجاز و اختصار، مجالی برای ورود «مترادفات» بارد و بی‌جا در سخن باقی‌نمی‌گذارد، و بدین ترتیب، در بیان مقصود جانب لفظ بر معنی نچربیده و لفاظی و سخن‌آرایی بر مجلس‌گو چیره نگشته‌است و با رعایت ایجاز در کلام و پرهیز از اطناب هرچه سریع‌تر به مقصود خود که تأثیر مواعظ در مخاطبان و فروبردن آنها به اندیشه و سرانجام بازگشت آنان به صلاح و نیکی است، نایل می‌گشتند.

بر اساس سخنان منقول از ابوسعید ابی‌الخیر در مجالس به‌خوبی می‌توان ایجاز به‌کار برده‌شده در کلام وی را مشاهده کرد:

«استاد عبدالرحمن گفت که در نیشابور شیخ مجلس می‌داشت یکی در آمد و سلام گفت و گفت: «... تو را کرامات ظاهر است، اکنون کرامتی به من نمای» ... شیخ گفت: «هر که به جمله کریم را باشد همه حرکات و سکنات وی کرامات بود.» (جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۰۶)^{۲۱}

در حکایت‌های متعددی از اسرار التوحید می‌توان ایجاز کلام ابوسعید، خصوصاً به‌هنگام ضمیرخوانی در مجالس را مشاهده کرد:

«... شیخ ما ابوسعید، قَدَسَ اللهُ رُوحَهُ الْعَزِيزَ، در آمد و بر کرسی نشست و مقریان قرآن‌برخواندند و شیخ دعا بگفت، چون درس سخن آمد بوعبدالله باکو پنهان بُج پر باد کرد و آهسته با خود گفت: «بس باد که در دز باد است» او هنوز این سخن تمام نیندیشیده بود که شیخ ما ابوسعید روی سوی او کرد و گفت: «آری دز باد معدن باد است!» (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۸۴/۱)^{۲۲}

۳- نتیجه‌گیری

پس از بررسی و تحلیل ابعاد مختلف مجالس ابوسعید ابی‌الخیر در می‌یابیم که هدف ابوسعید از این سلسله مجالس و گفتارها بازداشتن مردم از انجام دادن کارهای ناشایست و پرداختن به نیکی‌ها و متوجه کردن آنان به خداوند بود. مجالس ابوسعید علاوه بر موعظه و نصیحت که هدف اصلی و بنیادی این‌گونه مجالس است؛ به انگیزه‌هایی چون ارشاد کردن و وصیت فرمودن نیز برگزار می‌گردید و محور اساسی تعالیم وی در مجالس مبارزه با نفس و هواهای نفسانی و پرهیز از ریا و ریاکاری بود.

از حالات درونی ابوسعید در مجالس وعظ می‌توان به ضمیرخوانی‌های متعدد و شگفت‌انگیز وی که باعث تحوّل درونی و از بین رفتن بسیاری از خصومت‌های منکران، مخالفان و مدعیان می‌شد، اشاره کرد.

ابوسعید ابی‌الخیر به منظور زیبایی و دلنشینی هر چه بیشتر کلام و دریافت بهتر و بیشتر مخاطبان، از زینت‌های سخنوری در مجالس استفاده می‌کرد که می‌توان به کاربرد آیات قرآن، احادیث، اقوال بزرگان، اشعار فارسی و عربی، ضرب‌المثل‌ها و حکایات درحین

مجلس گویی اشاره کرد. با مطالعاتی که روی شخصیت و عقاید و افکار ابوسعید انجام یافته، می‌توان دریافت که وی آن‌چنان خود را ملزم به تبلیغ شریعت در مجالس نمی‌کرده‌است؛ ولی توجه به جنبه‌های باطنی و معانی عرفانی در آیات قرآن و داستان‌های قرآنی و بیان لطائف آن، مطالبی است که در سراسر مجالس ابوسعید ابی‌الخیر دیده می‌شود، در برخی مجالس، ابوسعید با اشعاری عاشقانه به تفسیر آیات قرآن پرداخته‌است. ابوسعید علاوه بر اشعار فارسی، اشعار عربی نیز در مجالس می‌خوانده؛ ولی کاربرد اشعار عربی نسبت به اشعار فارسی، به سبب رعایت سطح معلومات مخاطبان، بسیار کمتر است.

ابوسعید ضرب‌المثل‌های رایج فارسی و عربی را، به طرز زیبایی در سخن خود به کار می‌برده‌است و به منظور تهذیب و تربیت مریدان و حاضران در مجلس از حکایات عامیانه و یا داستان‌هایی از زندگی و سرگذشت خود که جنبه حکمت‌آمیز و پندگونه‌ای داشته، بسیار استفاده می‌کرده‌است که در اکثر موارد نکته‌ای عرفانی در دل آن حکایت نهفته بوده و در این زمینه ابوسعید پیش‌آهنگ عارفان بزرگی از جمله سنایی، عطار، مولانا و دیگر عارفان به حساب می‌آید.

از مطالعه مجالس ابوسعید این‌گونه دریافت می‌شود که لحن کلام خطابی در مجالس وی آمرانه و نزدیک به شیوه معمول محاوره مردم عصر وی بوده‌است. زبان وی قدرت و صلابت خاص خود را دارد به طوری که در عین سادگی اغلب سرشار از ذوق حال و نهایت پختگی را دارا بود، اگر چه جمع میان آنها کار آسانی نیست ولی در کلام وی دو ویژگی سادگی و پختگی چشم‌گیر است. در مواردی لهجه نیشابور اصالت خود را به خوبی در کلام ابوسعید به هنگام مجلس‌گویی نشان می‌دهد که بر لطف سخنان و مواعظ وی می‌افزاید. ابوسعید با واژگان، بازی‌های ظریف، غیرتصنعی و حتی عوامانه می‌کرد و واژگان را با مهارتی خارق‌العاده و با رعایت زیر و بمی و فراز و فرودی حساب‌شده به کار می‌برد و از این طریق شنونده را مسحور و شیفته سخنان و مواعظ خویش می‌ساخت.

به کاربردن ترکیبات زیبا و دلنشین در کلام نیز از خصوصیات زبانی ابوسعید ابی‌الخیر در حین مجلس‌گویی است. ابوسعید با تنوع واژگان و چیرگی در گزینش صحیح و به

جای آن‌ها و به کار بردن جملات کوتاه و رعایت ایجاز و اختصار، مجالس برای ورود مترادفات بارد و نابه‌جا در سخن باقی نگذاشته‌است. بدین ترتیب در بیان مقصود جانب لفظ بر معنی نچربیده و لفاظی و سخن‌آرایی بر مجالس وی چیره نگشته‌است و با رعایت ایجاز و اختصار در کلام و پرهیز از اطباب هر چه سریع‌تر به مقصود خود که تأثیر مواعظ در مخاطبان و واداشتن آنها به اندیشه و سرانجام بازگشت آنان به صلاح و رستگاری است، نایل شده‌است.

یادداشت‌ها

۱. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۲۱۰، ۲۱۹، ۲۹۰، ۲۸۹، ۲۰۸، ۲۹۲ و ۲۹۱، ۱۷۱، ۱۶۹ و نیز رک: جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۲۰ و ۱۱۹ و ۱۱۸، ۱۲۴ و ۱۲۳.
۲. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۱۱۸ و ۱۱۹.
۳. برای مطالعه بیشتر رک: جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۳۵ و ۱۳۳ و ۱۳۴ و ۱۳۲. و نیز رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۳۴۶ تا ۳۳۷.
۴. برای مطالعه بیشتر رک: جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۸۹ و ۹۰ و ۱۰۷ و نیز رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۱۰۱ و ۱۰۲ و ۱۱۰ و ۱۱۱، ۱۸۶، ۱۶۴، ۱۸۵، ۱۰۴، ۱۵۹، ۱۲۲، ۶۲، ۱۲۷، ۱۰۵، ۱۰۴، ۸۰ و ۷۹ و ۱۲۸ و ۱۲۷، ۷۵ و ۷۴ و ۱۲۱ و ۱۲۰ و ۱۸۲، ۱۶۸، ۱۶۸، ۱۶۷ و ۱۳۰، ۱۶۰، ۱۵۹، ۶۳ و ۶۲، ۵۹، ۲۰۹ و ۸۴ و ۸۳ و ۱۰۵ و نیز رک: ابوسعید ابی‌الخیر، ۱۳۸۵: ۱۴۸ و ۱۴۹ و ۱۵۹ و ۱۵۸.
۵. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۳۰۹ و ۳۰۸ و ۳۰۷، ۲۰۳، ۲۰۲ و ۲۰۱، ۲۷۵، ۱۰۱، ۲۸۹ و نیز رک: جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۲۱ و ۱۲۲، ۱۱۷، ۱۱۹ و ۱۱۸، ۱۳۳ و ۱۲۲.
۶. المائدة (۵): ۶۷، ای پیغمبر آنچه از خدا بر تو نازل شد به خلق برسان.
۷. النجم (۵۳): ۱۰، پس خدا به بنده خود وحی می‌فرمود.
۸. پرهیزید از فراست مؤمن که او به نور خدا می‌نگرد.
۹. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/ ۲۶۹ و ۲۷۰، ۲۰۳، ۲۰۲ و ۲۰۱.

۱۰. برای مطالعه بیشتر رک: جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۲۱ و ۱۲۲، ۱۱۸، ۱۲۳، ۱۱۹ و نیز رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۱۰۲.
۱۱. برای مطالعه بیشتر رک: جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۹۰، ۹۱، ۱۰۶، ۱۲۳، ۱۲۱، ۹۶، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۳۵ و نیز رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۳۱۵، ۲۰۳، ۱۳۰.
۱۲. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۵۱، ۶۸، ۸۰، ۱۱۱، ۱۶۹، ۲۴۵، ۲۹۹، ۳۰۷، ۳۲۷، ۳۴۰.
۱۳. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۱۵۸، ۷۷ و ۷۸.
۱۴. برای مطالعه بیشتر رک: جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۳۱ و نیز رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۷۷ و ۷۸، ۳۷۲، ۱۵۸، ۴۳، ۳۶-۳۳.
۱۵. المؤمن (۴۰): ۱۶، در آن روز سلطنت عالم با کیست؟
۱۶. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۲۰۸.
۱۷. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۱۰۲ و ۱۰۱ و نیز رک: جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۱۱۷ و ۱۱۶.
۱۸. انعام (۶): ۶۲، سپس به سوی خدای عالم که بحق مولای بندگان است بازمی‌گردند.
۱۹. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۲۰، ۴۳، ۶۳، ۷۵، ۹۰، ۹۸، ۱۰۷، ۱۱۱، ۱۱۶، ۱۲۷، ۱۴۷، ۱۶۳، ۱۶۹، ۱۵۸، ۱۶۸، ۱۷۷.
۲۰. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۵۳، ۱۶۲، ۱۹۴.
۲۱. برای مطالعه بیشتر رک: جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۸۴: ۸۹، ۹۷، ۱۰۳، ۱۰۷.
۲۲. برای مطالعه بیشتر رک: محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۱/۳۲، ۶۱، ۸۰، ۹۰، ۱۰۲، ۱۰۵، ۱۱۲، ۱۱۹، ۱۸۴، ۱۶۴، ۱۳۰، ۱۵۲، ۱۳۰، ۱۵۸، ۱۳۱، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۸۲، ۱۳۲، ۱۴۷.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. **قرآن کریم**. ترجمه مهدی الهی قمشه ای.
۲. ابوروح، جمال‌الدین. (۱۳۸۴). **حالات و سخنان ابوسعید ابی‌الخیر**. تصحیح محمد‌رضا شفیعی کدکنی. چاپ ششم، تهران: سخن.
۳. ابی‌الخیر، ابوسعید. (۱۳۸۵). **چشیدن طعم وقت (مقامات کهن و نو یافته ابوسعید ابی‌الخیر)**. تصحیح محمد‌رضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
۴. برزگر، حسین. (۱۳۸۰). «ابوسعید ابی‌الخیر». **مندرج در دانشنامه ادب فارسی**. چاپ دوم. صص ۴۲-۴۰. تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. پور جوادی، نصرالله. (۱۳۸۰). «لطائف قرآنی در مجالس سیف‌الدین باخرزی». **نشریه معارف**، شماره یک. صص ۲۴-۳. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۶. دامادی، سید محمد. (۱۳۶۷). **ابوسعید نامه**. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. درودیان، ولی‌الله. (۱۳۸۰). «اسرار التوحید». **دانشنامه ادب فارسی**. صص ۱۰۲-۱۰۱. تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۸. رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۰). **انواع نثر فارسی**. تهران: سمت.
۹. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۴۲). **ارزش میراث صوفیه**. تهران: امیرکبیر.
۱۰. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۳). **تصوف ایرانی در منظر تاریخی آن**. ترجمه مجد‌الدین کیوانی. تهران: سخن.
۱۱. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰). **جستجو در تصوف ایران**. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
۱۲. شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۸۵). **مقدمه چشیدن طعم وقت (مقامات کهن و نو یافته ابوسعید ابی‌الخیر)**. تهران: سخن.
۱۳. شفیعی کدکنی، محمد‌رضا. (۱۳۶۶). **مقدمه اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی‌سعید**. تهران: آگاه.
۱۴. شفیعی کدکنی، محمد‌رضا. (۱۳۸۴). **مقدمه حالات و سخنان ابوسعید ابی‌الخیر**. چاپ ششم. تهران: سخن.
۱۵. صفاء ذبیح‌الله. (۱۳۸۱). **تاریخ ادبیات ایران**. چاپ پانزدهم، تهران: فردوس.
۱۶. فاضل، علی. (۱۳۸۰). «جستاری نو در نثر تعلیمی صوفیه». **مندرج در محقق نامه**، به اهتمام بهاء‌الدین خرمشاهی و جوایا جهان بخش، صص ۹۹۵-۹۵۲. تهران: سینا نگار.

۱۷. مایر، فریتس. (۱۳۷۸). *ابوسعید ابی‌الخیر (حقیقت و افسانه)*. ترجمه مهر آفاق بایوردی. تهران: نشر دانشگاهی.
۱۸. محمد بن منور. (۱۳۶۶). *اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید*. مقدمه و تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه.
۱۹. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۳). *ده گفتار*. چاپ بیستم. تهران: صدرا.
۲۰. یوسفی، غلامحسین. (۱۳۷۰). *دیداری با اهل قلم*. چاپ سوم. تهران: علمی.